



**Széchenyi István Egyetem**  
**Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola**

Smuk Péter

Tézisek  
az

# **Ellenzéki jogok a parlamenti jogban**

című doktori értekezéshez

Konzulens: Dr. Kukorelli István, CSc.

Győr  
2007

## Tartalom (tézisek)

- I. A disszertáció célja, a kitűzött kutatási feladat bemutatása**
- II. A disszertáció szerkezete és a kutatás módszertana**
- III. A kutatás eredményeinek összefoglalása**
  - 1. A többségi elv és az ellenzék fogalma
  - 2. A politikai pluralizmus garanciái
  - 3. A hatékonyságot és a demokratikus működést szolgáló intézmények
  - 4. A parlament működésével kapcsolatos ellenzéki jogok
  - 5. Az ellenzék direkt politikai funkcióit támogató jogok
  - 6. Ellenzéki jogok a törvényalkotási eljárásban
  - 7. Ellenzéki jogok a parlamenti ellenőrzés területén
  - 8. Ellenzéki magatartásformák
- IV. Felhasznált irodalom és források – tézisek, disszertáció**
- V. A témakörben megjelent publikációk és konferencia előadások**

### I. A disszertáció célja, a kitűzött kutatási feladat bemutatása

A doktori értekezés tárgya a parlamentáris rendszerekben legitimnek elismert politikai ellenzék bemutatása, szerepének és jogállásának áttekintése, elemzése. A magyar szakirodalomban kifejezetten az ellenzék jogaival vagy szerepével foglalkozó monográfia eddig még nem született. Megállapítható ez annak ellenére, hogy a magyar közjogi irodalom már a 19. században a politikai rendszer egyik kulcskérdéseként kezeli a politikai kisebbség helyzetét, és akár történelmünk korlátozott parlamentáris időszakában, akár a rendszerváltást követően az ellenzék helyzetével kapcsolatos megannyi nagy vitát kiváltó esetet találunk. Továbbá a témakör a német és az angol nyelvű szakirodalomban különös odafigyelést élvez.<sup>1</sup>

A hazai szakirodalom a rendszerváltás óta két rövidebb tanulmányt mutatott fel eddig a szűkebb témában: *Petrétei József* még 1990-ben, *Kukorelli István* 1995-ben írt dolgozatait. *Petrétei* áttekintése a politikatudomány bevett témái szerint (fogalom, funkciók), míg *Kukorelli* a parlamenti jog, pontosabban a Házsabály fényében tekintette át az ellenzék helyzetét, jogi lehetőségeit és eszközrendszerét.<sup>2</sup> Az egyéb magyar parlamenti jogi illetve parlamentarizmussal foglalkozó művek több vagy kevesebb figyelmet szánnak az ellenzéknek, az ellenzéki jogokat csak részterületként kezelik, bár a parlament működésének és szervezete kialakításának elveinél egyaránt megemlítik.

Az értekezés témájának különös aktualitását adja a magyar házsabály jó ideje húzódó reformja. Több alkotmánybíróági döntés mulasztásban megnyilvánuló alkotmánysértést állapított meg a parlamenti eljárási szabályok rendkívül fontos pontjain, olyan esetekben, amelyekben különösen az ellenzéki jogok kerültek a figyelem középpontjába. Így a kutatás az új házsabályban szabályozandó megoldásokra tett *de lege ferenda* javaslatok megfogalmazását is célul tűzte ki.

A kutatás a következő kérdésekre kereste a választ:

- a) A többségi elv milyen korlátokba ütközik az alkotmányos demokráciákban?
- b) Definiálhatóak-e az ellenzék és az ellenzéki jogok fogalmai?
- c) A parlamenti jog hogyan egyensúlyoz a hatékonyság és a demokratikus képviselőlet/működés alapelvei között, különös tekintettel a pártjogban és a házsabályokban szabályozott intézményekre?

<sup>1</sup> Vö. például *Political Opposition in Western Democracies*. Ed.: ROBERT A. DAHL. New Haven and London., 1966., Yale University Press.; BEYME, KLAUS VON: *Die parlamentarische Demokratie. Entstehung und Funktionsweise 1789-1999*. (3. Aufl.) Opladen/Wiesbaden, 1999., Westdeutscher Verlag GmbH; *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus; HABERLAND, STEPHAN: *Die verfassungsrechtliche Bedeutung der Opposition nach dem Grundgesetz*. Berlin, 1995., Duncker & Humblot.

<sup>2</sup> PETRÉTEI JÓZSEF: *Ellenzék a parlamentáris demokráciában*. In: ÁDÁM ANTAL – KISS LÁSZLÓ (szerk.): *Elvek és intézmények az alkotmányos jogállamban*. Bp., 1991 és KUKORELLI ISTVÁN: *Kormány és ellenzéke az új házsabályban*. In: uő.: *Az alkotmányozás évtizede*. Bp., 1995., Korona.

- d) A parlamenti jogban miként kerültek szabályozásra az ellenzék funkcióinak ellátását támogató intézmények, különösen a házszabályokra tekintettel? Melyek a szabályozás hiányosságai, találhatóak-e megoldási javaslatok más országok parlamenti jogában ezen problémákra?

## II. A disszertáció szerkezete és a kutatás módszertana

Értekezésemet három fő részre tagolom, az ellenzéki jogok értelmezéséhez szükséges megközelítések szerint. Az első részben az ellenzék funkcióinak és fogalmának kifejtését a többségi elv elméletének és alkalmazási területeinek bemutatásával vezetem fel, valamint a politikai pluralizmus többpártrendszert garantáló alkotmányos szabályaival egészítem ki. Így az ellenzék fogalmának megalkotását egy tágabb alkalmazású elvből vezetem le, illetve a többpártrendszer pártjogának áttekintése lehetséges alkotmányjogi megközelítésként kínálkozik, hogy a parlamenten kívüli pártok helyzetét vizsgálódásunk körébe vonjuk. A második rész a politikai rendszerek és szűkebben a parlamentek fő szervezési elvei közül a hatékonyság elvét részletezi. Ezen belül, az ellenzék intézményesülésének alapfeltételéül szolgáló frakciófegyelem és frakciónormák különös figyelmet kapnak. A pártfegyelem intézménye *Dahl* úttörő kötete óta érvényes szempont az ellenzék helyzetének vizsgálatakor. A hatékonyság elvéből *a contrario* következhet az ellenzéki funkciók ellátását támogató parlamenti jogi, házszabályi intézmények taglalása – immár a harmadik részben. A dolgozat összefoglalásában a kutatás eredményeit az ellenzéki magatartásformák szerint egy új keresztmetszetben tekintem át.

Elemzéseim során a német, angol és magyar nyelvű szakirodalomra támaszkodom elsősorban, azonban a modell-szerű parlamenti rendszerek alkotmányaiból és házszabályaiból (néha egyéb jogszabályaiból) megismerhető szabályozások kiemelkedő súllyal szerepelnek. A normatív modellek gyakorlatát pedig az egyes történeti forrásként is használható művekben felmutatott vitás szituációk, valamint az alkotmánybíróságok előtt és azok határozataiban megjelent ügyek áttekintése segítségével mutatom be.

Az ellenzék jogait és szerepét alapvetően a parlamentáris kormányzati rendszerek és a rendszerváltás utáni magyar parlamentarizmus jogi normáinak és gyakorlatának összehasonlító elemzésével tárgyalom. A szervezett és egységesen fellépő ellenzéket elsősorban azokban a politikai rendszerekben tartom mélyreható alkotmányjogi elemzésre alkalmasnak, amelyekben a kormány parlament előtti felelősségét az alkotmányok rögzítik, *Walter Bagehot* megállapításából kiindulva: „a kritikai ellenzék a kabinet-kormányzás következménye”.<sup>3</sup> Ezzel az elnöki rendszerek – bár a tipológiában azok ellenzékét, valamint egyes parlamenti jogi intézményeiket számon kell tartani – háttérbe szorulnak a vizsgálódás során, mivel ezekben az országokban a hatalmi ágak következetesebb elválasztása révén a törvényhozás egységes fellépése jellemzőbb, sőt ezáltal az ellenzéki szerepe is merőben eltérő.

A parlamenti jog fogalmát tágabb értelemben használom, nem csak a parlamentek belső életét szabályozó jogi normák vizsgálatára szorítkozom. A kutatási terület szinte érintetlensége indokolja, hogy felhívjuk a figyelmet a parlamenten kívüli ellenzék létére is. Az alkotmányjogi megközelítés a törvényhozási képvisellel nem rendelkező pártokat csak nehezen tudja ellenzékiékként meghatározni, azok inkább a politikatudomány számára jelentkeznek érdekes kutatási témaként.

A dolgozat témája interdiszciplináris – nemcsak tudományok határterületén áll, hanem olyan jelenséget vizsgál, amely mind az alkotmányjog, mind a politikatudomány vizsgálódási körébe sorolható. A normatív alkotmánytani megközelítés és a közhatalom gyakorlását elemző politikaelmélet ugyanis egy bizonyos terepen találkozik, ez a terep pedig a parlament. A szerző szemléletmódja ennek megfelelően: *szinoptikus*. A megközelítés egyébként a hazai parlamentarizmussal foglalkozó szakirodalomban nem előzmények nélküli. *Szente Zoltán* az alkotmánytan és a politikatudomány közötti rokonságot a közhatalom működésének-gyakorlásának vizsgálatában szükségszerűen jelentkező, a valóság helyesebb leírására alkalmas, több szempontot ötvöző módszerben jelöli meg.<sup>4</sup>

<sup>3</sup> idézi POTTER, ALLEN: *Great Britain: Opposition with a capital „O”*. In: *Political Opposition in Western Democracies*. Ed.: ROBERT A. DAHL. New Haven and London., 1966., Yale University Press. p. 6.

<sup>4</sup> SZENTE ZOLTÁN: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945-2005*. Bp., 2006., Osiris., Bevezetés, p. 15-28.

Az ellenzéki jogok megismerésének és elemzésének módszere több rétegű, összesíti a következő megközelítéseket:

a) *normatív* – az alapvető vizsgálódási kereteket a jogi normák és jogintézmények határozzák meg. Kiindulási pontjaink a parlamenti jog szabályai, az ellenzék működési területét szabályozó normarendszer. A normatív tartalom statikus mivoltában is alkalmas elemzési terület lehet, ám az intézmények belső logikájának feltárását kiegészítjük azok működésének tapasztalataival.

b) *funkcionális és rendszertani* – az egyes (jog)intézmények parlamenti jogban illetve parlamentarizmusban betöltött szerepét, funkcióit is figyelembe kell vennünk, az ellenzék elhelyezése a kormányzati rendszer struktúrájában, a demokratikus hatalmi rendszerben, valamint funkcióinak helyes számbavétele megfelelő kiindulási pontot kínál a normatív szabályozás elemzéséhez.

c) *komparatív* – elsősorban az egyes jogintézmények, továbbá az ellenzék funkcióinak mélyebb értelmezéséhez nyújt segítséget a külföldi példák számba vétele. A komparatív elemzések kapcsán kikerülhetetlen az előzetes határmegvonás, miért éppen ezeket a példákat említi a szerző, vizsgálódását miért éppen azokra az országokra terjesztette ki. Ezen a helyen szükséges tisztázni, hogy a dolgozatom elsősorban európai országok példáit dolgozza fel, az egyes intézmények esetében azonban ne várjuk el a teljesség igényével elvégzett katalogizálást. Sok helyen mintegy a szabályozás elterjedtségét bemutatandó kerül említésre néhány ország, másutt viszont éppen a különböző szabályozási modellek megjelenítése, különbségeik elemzése a cél.

d) *történeti* – az alkotmányos rendszerek gyakorlatának áttekintése szükségszerűen építkezik a (közel)múlt tapasztalataira, a történeti módszer azonban inkább a (jog)intézmények fejlődésének történeti folyamatából von le következtetéseket azok lényegére vonatkozóan.

### III. A kutatás eredményeinek összefoglalása

#### 1. A többségi elv és az ellenzék fogalma

A többségi elv a demokratikus alapon szervezett közösségben bevett módszer a vitás kérdések eldöntésére. Az elv igazolását több szerző több szempontból is elvégzi, főként azzal érvelve alkalmazása mellett, hogy ez az a módszer, amely nem engedi egy kisebbség vagy egy személy akaratának zsarnoki érvényesülését, és mindemellett az optimális konszenzus elérésének nehézségei miatt a hatékonyságot támogatja. Ennek ellenére a többségi elv megítélése mégsem egyértelműen pozitív. A vele szemben megfogalmazott kritikák központi eleme, hogy a kisebbségek védtelensége a többség zsarnokságával szemben legalább akkora igazságtalanságokat eredményezhet, mint a kisebbség önkényuralma.

A többségi elv érvényesülését *Sartori* nyomán<sup>5</sup> három kontextusban vizsgálhatjuk. Az *alkotmányos* kontextusban a törvényhozás, kormányzás, valamint a főbb állami szervek működését tekintem át, rámutatva, hogy a többségi elv határain belül a jogalkotás és állami akaratképzés kiszámítható rendjét találjuk, azonban a *par excellence* politikai tevékenységek és megfontolások (vö. zsákmányelv) korlátozása szükségessé teszi egyes szakmai területek elkülönítését.<sup>6</sup> A *választási* kontextus elemzése világossá teszi, hogy a többségi elv a képviselői szervek tagjainak megválasztása során megannyi nehézséggel küzd, és a kisebbségben maradtak számára egyes választási szisztémák csak mérsékelt kompenzációt képesek nyújtani. A többségi elv *társadalmi* kontextusára *Tocqueville*<sup>7</sup> már a 19. században felhívta a figyelmet, de látnunk kell, hogy a döntéshozatali elv társadalmi méretekben széles körben elterjedt, és a nem politikai szervezetek belső életében a kisebbségben maradtak védelme szintén kívánatos.

A többségi elv érvényesülési területeinek áttekintésére is alkalmas az *Arend Lijphart* által bevezetett többségi és arányos demokratikus modellek<sup>8</sup> összevetése. A konszenzusos demokráciák a többségi elv érvényesülése elé több akadályt is gördítenek, *Beyme* nyomán a konszenzusos eljárások intézményesítésének ismérvei a parlamenti szervezetrendszer különböző szintjein is vizsgálhatóak:

<sup>5</sup> SARTORI, GIOVANNI: *Demokrácia*. Bp., 1999., Osiris. p. 77-79.

<sup>6</sup> BIHARI MIHÁLY – POKOL BÉLA: *Politológia*. Bp., 1998., Nemzeti TK., p. 66-74.

<sup>7</sup> TOCQUEVILLE, ALEXIS DE: *Az amerikai demokrácia*. Bp., 1993., Európa. p. 361-363.

<sup>8</sup> ENYEDI ZSOLT – KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: *Pártok és pártrendszerek*. Bp., 2004. Osiris. p. 45-50.

|                              |                                                                                                      |
|------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>plénum szintjén:</b>      | részvétel a prezídiumban                                                                             |
|                              | kisebbségi vétó lehetősége a házszabály tekintetében                                                 |
|                              | kisebbségi vétó lehetősége az alkotmánymódosítás tekintetében                                        |
|                              | évente több, mint 100 plenáris ülés, hogy az ellenzéknek bőven legyen lehetősége nézetei kifejtésére |
| <b>bizottságok szintjén:</b> | a minisztériumi struktúrához igazodó bizottsági rendszer, a parlamenti kontroll javítása érdekében   |
|                              | a bizottsági helyek arányos elosztása a kormánykoalíció és az ellenzék között                        |
|                              | a kormányzati tisztviselők kérdőre vonásának lehetősége                                              |
|                              | tanúk megidézésének joga                                                                             |
|                              | az iratbetekintés joga                                                                               |
|                              | a kisebbség külön jelentéshez való joga                                                              |

Az ellenzék fogalmának meghatározásához a többségi elv kínálkozik alkalmas kiindulópontnak, hiszen a modernkori demokratikus politikai rendszerek a politikai kisebbségek védelmét a többségi elv és a hatékony döntéshozatali eljárások rovására is érvényesíteni kívánják. Ennek alapvető feltétele a politikai pluralizmus intézményesítése, a kormányzati hatalommal szembenálló ellenerők elismerése, a többpártrendszernek nem csak megtűrése, de szervezése<sup>10</sup> is.

Az ellenzék fogalmi elemeiként a következő ismérvek sorolhatóak fel:

- az ellenzék elismert politikai ellenerő, a központi kormányzat ellensúlya,
- az ellenzék szervezett hatalmi tényező – a párt-elvű demokratikus politikai rendszerekben a frakciókon és a pártokon kívül nincs élet<sup>11</sup>, ezért csak a pártba szerveződő politikai szereplőket tekintem ellenzéknek.
- ellenzékiek a kormányzati hatalomból nem részesülő politikai pártok – a magyar Alkotmánybíróság szerint a kormánypártiság formális feltétele a koalíciós szerződés léte és a *de facto* kormányzati részvétel.<sup>12</sup>
- az ellenzék funkciói a következők: a) politikai akaratképzési funkció és mobilizálás; b) kritikai funkció; c) alternatívák megfogalmazása, kezdeményező és innovációs funkció; d) ellenőrzési funkció; e) a hatalom ellensúlyozásának és felváltásának funkciója.

*Az ellenzékieknek tekintem azokat a kormányzati felelősségből nem részesülő, így a kormányzati hatalommal szembenálló politikai pártokat, amelyek alkotmányosan intézményesített jogaik révén a parlamentben sajátos funkcióik ellátásával vesznek részt a politikai akaratképzésben és a demokratikus kormányzati rendszer legitimációjában.* A parlamenten kívüli politikai erők ellenzéki jellege csak egy tágabb kontextusban, a politikai pluralizmus megőrzése miatt elfogadható; a többpártrendszer fenntartását biztosító törvényi garanciák a kormányzati felelősség nélküli, illetve a parlamentbe csak potenciálisan bekerülő pártokat is támogatják. Grube arra hívja fel a figyelmet, hogy a parlamenten kívüli pártküzdelmekben a parlamenti frakcióval rendelkező pártok is részt vesznek, így ebben a „külső térben” is megjelenik a kormánypárti-ellenzéki megosztottság.<sup>13</sup> Súlyom azonban szigorúan amellet érvel, hogy a kormány és ellenzéke közötti határvonalat a miniszterelnök megválasztása és a kormányprogram elfogadása jelöli ki – ebbe a szavazásba pedig a parlamenten kívüli pártok nem tudnak beleszólni, így fogalmilag kiesnek a kormánypárti-ellenzéki minősítésből.<sup>14</sup>

*Ellenzéki jogoknak tekintem a fentiekben vázolt ellenzéki funkciók betöltéséhez és a politikai pluralizmus fenntartásához szükséges parlamenti jogi intézményeket és intézményi garanciákat, amelyek gyakorlása nem függ a kormánytöbbség akaratától, lévén egyrészt biztosítottak bármely politikai párt és országgyűlési képviselő illetve a képviselők bizonyos (50%-nál kisebb) hányada, a „minősített kisebbség” számára, másrészt kifejezetten nevesítik gyakorlásuk alanyaként az ellenzéket.*

<sup>9</sup> BEYME, KLAUS VON: *Die parlamentarische Demokratie. Entstehung und Funktionweise 1789-1999.* (3. Aufl.) Opladen/Wiesbaden, 1999., Westdeutscher Verlag GmbH. p. 187-188.

<sup>10</sup> Id. Bihari Mihály parlamenti felszólalása, az 1994-es házszabályról szóló határozat vitájában, idézi: KUKORELLI ISTVÁN: *A kormány és ellenzéke az új Házszabályban.* In: uő: *Az alkotmányozás évtizede.* Bp., 1995., Korona. p. 140-141.

<sup>11</sup> SÓLYOM LÁSZLÓ: *Pártok és érdekszervezetek az Alkotmányban.* Bp., 2004. Rejtjel. p. 149.

<sup>12</sup> 22/1999. (VI. 30.) AB hat.

<sup>13</sup> GRUBE, KONRAD DIETER: *Die Stellung der Opposition im Strukturwandel des Parlamentarismus.* Köln, 1965. p. 4-5.

<sup>14</sup> SÓLYOM LÁSZLÓ (2004) p. 137.

A mégoly teljességre törekvő vizsgálódás sem nagyon képes azonban az ellenzéki jogok eljárásjogi jellegén túl kiterjedt anyagi jogi vonatkozásokat feltárni. Jóllehet, az alaptörvény számol az ellenzék létevel, magában foglalja a parlamenti kisebbség jogai alkotmányos megalapozásának lehetőségét, az ellenzéki jogok katalógusát csak a házszabályokból olvashatjuk ki. A házszabályok a parlamenti kisebbség – egy képviselő/frakció vagy a képviselők bizonyos hányada, a minősített kisebbség – számára elérhető eljárási jogokat intézményesítenek. A kisebbség(ek) jogaiból azonban nem tarthatjuk levezethetőnek az ellenzék mint olyan anyagi jogi önálló jogképességének megjelenését. Hiszen például a képviselők egy negyede számára elérhető valamely parlamenti jogi intézmény kirekeszti a megfelelő arányt el nem érő csoportokat, ez pedig logikailag az ellenzék köréből való kiszorulást kellene, hogy maga után vonja. Az ellenzék így az egyes eljárási jogok által tágabb értelemben biztosított eszközök révén megvalósítható funkciók alanya marad, *Haberland* szavaival: az ellenzék nem egy alkotmányjogi intézmény, sokkal inkább egy funkció.<sup>15</sup>

Mindazonáltal, amennyiben elfogadjuk, hogy a plurális demokrácia nem csak tűri, hanem szervezi is a pluralitást, a sokféleséget, akkor az ellenzéki jogok egy adott katalógusa vagy rendszere megítélhetővé válik, hiányosságai, ellentmondásossága kritizálható.

## 2. A politikai pluralizmus garanciái

Az ellenzék alkotmányos elismerésének hátteréül szolgáló politikai pluralizmust, annak is a szabad szervezeti alapításra vonatkozó garanciáit azért szükséges tárgyalni, mert a felvázolt párt-elvű ellenzék-fogalom ezt megköveteli. A német szakirodalom szerint azzal, hogy az alaptörvény állást foglal egy szabad, nyílt, pluralista demokrácia mellett, az ellenzék alkotmányos elismerést nyer.<sup>16</sup> A többpártrendszer alkotmányos szabályainak elemzéséhez különösen jó terepül kínálkoznak a posztkommunista rendszerek<sup>17</sup>, azok ugyanis a rendszerváltás során olyan intézményi garanciákat építettek ki, amelyek az önvédelemre képes demokrácia megteremtésének célzatával különös hangsúlyt helyeztek a politikai pluralizmus szervezeti alakítási szabályaira, valamint a pártok demokratikus működésének feltételrendszerére.

Ezért szükséges megvizsgálni a párt alkotmányos fogalmát, a külső pártjog tekintetében a pártok egyenlőségének elvét, a pártok által követett célok és az általuk felhasznált eszközök korlátozottságát, az összeférhetetlenségi szabályokat, valamint a pártfinanszírozás rendszerét. A belső pártjog szabályai a vezérelv kizárásával és a nyilvános működés követelményével a demokratikus akaratképzés belső feltételrendszerét igyekeznek kikényszeríteni. A demokratikus működés *Sólyom László* megállapítása szerint azért elengedhetetlen, mert „az állam olyan mértékben lesz demokratikus, amilyen mértékben a pártok közvetítő tevékenysége garanciát nyújt arra, hogy a nép képes gyakorolni a népszuverenitást.”<sup>18</sup>

Meglátásom szerint a pártrendszert jelentős mértékben meghatározó tényezők a választási rendszerek sajátos szabályai, különösen a parlamenti küszöb intézménye, valamint a pártfinanszírozás adott modelljei. Ezek az intézmények egyaránt a párthatékonyság elvén nyugszanak, és a demokráciát fenyegető töredékpártok elszaporodásának igyekeznek gátat szabni. Az állami beavatkozás semlegessége megtörik a pártfinanszírozás és a parlamentbe jutás küszöbszámain, amely sarokszámok meghatározása politikai döntés – az, hogy az 1, 4, 5, vagy más százalék alatti pártok jelentik-e a szétforgácsolódás veszélyét, objektíven, alkotmányos alapon nem eldönthető kérdés.<sup>19</sup> A parlamenti pártoknak az állami finanszírozás terén élvezett kiterjedt – s talán alkotmányellenes – előnyei a drága kampányok során a kis pártok felemelkedését szinte lehetetlenné teszik, így ez a modell a pártrendszer megújulását megnehezíti,<sup>20</sup> a parlamenten kívüli ellenzéket radikális eszközök igénybevételére, rendszerellenes attitűdre kényszeríti.

<sup>15</sup> HABERLAND, STEPHAN: *Die verfassungsrechtliche Bedeutung der Opposition nach dem Grundgesetz*. Berlin, 1995., Duncker & Humblot. p. 147-149. és 181.

<sup>16</sup> HABERLAND: i.m. p. 33.

<sup>17</sup> Az értekezés összehasonlító elemzése itt tekintetbe veszi a magyar, a lengyel, az orosz, valamint a német pártjog egyes szabályait, kitérve az európai alapjogi bíraskodás eredményeire (az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatára) is.

<sup>18</sup> SÓLYOM (2004) p. 55-56.

<sup>19</sup> SÓLYOM (2004) p. 114.

<sup>20</sup> POKOL BÉLA: *A magyar parlamentarizmus*. Bp., 1994., Cserépfalvi Kiadása. p. 44.

### 3. A hatékonyságot és a demokratikus működést szolgáló intézmények

A parlamenti munka és tárgyalás célja ugyan a döntéshozatal, azonban a képviselők és a testület egészének a munkája eltér a klasszikus testületi tárgyalási logikától: a döntéshozatalig nem vezet egyenes út, a parlament nem minden tagja érdekelt ebben. A szervezeti és tárgyalási szabályok sem csak a tárgyalás előrevitelét szolgálják. A parlament politikai „aréna” is, ahol az egyes pártok véleményüket kifejezhetik és ütköztethetik, ennek pedig nem előfeltétele, hogy a tárgyalást előrevigye. A demokratikus tárgyalás elvét, valamint a többségi/hatékony döntéshozatal elvét igyekeznek a házszabályok összeegyeztetni.<sup>21</sup>

*Hatékonyágnak tekinthetjük a gyors és kiszámítható döntéshozatalt (a döntések megszületésének rendjét), demokratikus működésnek pedig a minél több politikai vélemény megnyilvánulásának lehetőséget adó ügymenetet.*

A törvényhozó testületeknek az alkotmányban foglalt feladataiknak eleget kell tenniük, alkotmányos funkcióikat el kell látniuk. Ez a hatékony döntéshozatal révén valósul meg. A parlamenti működés hatékonyságát az alkotmánybírói gyakorlat alkotmányos elvként kezeli.<sup>22</sup> A demokratikus jogállamiság elvéből azonban levezethető a vélemények pluralitása, valamint ezen pluralitás megjelenítése is. A házszabályok és egyéb eljárási szabályok – különösen a képviselői szervek tekintetében – alkotmányos megítélésének másik alapvető szempontja tehát a demokratikus működés. A magyar Alkotmánybíróság ezt a szempontot az Alkotmány 2. § (1)-(2) bekezdéséből vezette le, az Alkotmány 20. § (2) bekezdése pedig a közügyek megvitatásának funkciójára utal.<sup>23</sup>

A házszabályok által érvényesíteni kívánt két alapelv részletesebb vizsgálata során kitűnik, egyértelműen nem állítható, hogy a hatékonyság a többség (kormányoldal) érdekeit szolgálja, míg a demokratikus működés csak az ellenzék jogait támogatja. Az ellenzék funkciói sikeres ellátásakor épp bizonyos intézmények hatékony működésében érdekelt (ld. a vizsgálóbizottságok eljárása, azok gyors és kiszámítható tényfeltárása, jelentésük megfogalmazása, stb.), illetve a kormányoldal végső soron többségi döntéseken alapuló kormányzása sem nélkülözheti a folyamatos demokratikus legitimációt.

A hatékonyságot szolgáló jogintézményeknek tekinthetjük a bizottsági rendszerek szabályozását, a bizottságok megalakulásának és működésének eljárásait, aztán a törvényjavaslatok egy bizonyos, kialakított tárgyalási rendjét, konkrétan a tárgyalás szervezettségét, ökonómiáját biztosító megoldásokat, képviselői indítványok túlbujánzása elleni szűrési technikákat, hasonlóképpen hatékonyságot szolgál a határozatképesség, tanácskozásképeség és határozathozatal szabályozása, a képviselői távollét szankcionálása.<sup>24</sup>

A hatékonyságot elősegítő parlamenti jogi intézmények között különös jelentőséggel bírnak a frakciók és frakciójogok. A parlamenti munka pártelven való strukturálása olyan szerteágazó jelenség, mind funkciójában, mind pedig az azt szabályozó normarendszer tekintetében, hogy érdemes a képviselőcsoportokkal, valamint azok működését átható frakciófegyelemmel külön foglalkozni – különös tekintettel arra, hogy a hazai szakirodalomban, az ellenzékhez hasonlóan, a frakciók vizsgálata is csak mellékesen jelenik meg. A politikai véleménynyilvánítások ’demokratikus’ sokszínűségével szemben a párt-tagozódás szerinti strukturálódás, ha nehezen is, de alkotmányosan elismertté vált, sőt, azt is ki lehet jelenteni, hogy a fegyelmezett pártfrakciók hiányában a kormány-ellenzék világos határmegvonás sem egyértelmű.

Nem hagyható figyelmen kívül – noha a frakciójogokat a hatékonyság elvéből fakadóan érdemes elemezni –, hogy a frakciójogok erősítésének európai tendenciái *Beyme* megítélése szerint az ellenzék számára különösen kedvezőek voltak.<sup>25</sup> A képviselőcsoportok preferálása a parlamenti plenáris és bizottsági eljárásokban az egyéni képviselők rovására, de éppen elsősorban az ellenzéki frakciók számára teremtett komoly lehetőségeket a parlamenti munka befolyásolására.

A frakciók és a frakciófegyelem működésének vizsgálata során a politikai normák kiemelt jelentőségűek. *Kukorelli* szerint az ’élő parlamenti jog’ az írott jogon túlterjeszkedik, magába foglalja

<sup>21</sup> SZENTE ZOLTÁN: *Bevezetés a parlamenti jogba*. Bp., 1998., Atlantisz. p. 237-240.

<sup>22</sup> 4/1999. (III. 31.) AB hat.

<sup>23</sup> 12/2006. (IV. 24.) AB. hat.

<sup>24</sup> SOMOGYVÁRI ISTVÁN: *A hatékony működést biztosító egyes jogintézmények a fejlett demokráciák házszabályaiban*. In: Magyar Jog, 1993/5. p. 269.

<sup>25</sup> BEYME, KLAUS VON: *Parliamentary Oppositions in Europe*. In: *Opposition in Western Europe*. Ed.: EVA KOLINSKY. New York, 1987., St. Martin's Press. p. 36-37.

például a bizottsági állásfoglalásokat, és – mivel a közjog fejlődése során eljutott oda, hogy szerényen bár, de szabályozási körébe vonta a politikai pártokat és azok frakcióit, így a pártok már nem „alkotmány alatti” szervek, a frakciók pedig „parlamenti szervtípussá” váltak – a pártjogot, a pártok képviselőcsoportjainak működését, szervezetét rendező *politikai normákat, különösen a frakciószabályzatokat* is.<sup>26</sup>

A frakciófegyelem szabályainak vizsgálata során megállapítható, hogy a pártok meglehetősen szoros felügyeletük alatt tartják nem csak frakcióikat, de képviselőiket is. A szabályzatok kiterjedt normatartalma nem csak a politikai, hanem a szakmai munkára is kiterjed, a képviselők egyéni jogait csak a pártvezetéssel összefonódott frakcióvezetés tudta és engedélye mellett gyakorolhatják. A képviselők szabad mandátuma fényében különösen a frakciószabályzatok jogi minősítése jelentkezik problémaként. *Kukorelli* számomra is elfogadható megoldást ajánl a frakciónormák jogi jellegének tisztázására: szerinte nem elképzelhetetlen egy olyan házszabályi felhatalmazás, mint ami például a bizottságok esetében természetesnek tűnik. Nevezetesen, hogy a frakciók a működési rendjüket, a házszabály rendelkezéseit figyelembe véve, maguk határozzák meg. A kutatói tapasztalatok fényében messzemenőig egyetértek azzal a javaslattal is, hogy a szabályzatok nyilvánosságának elvét rögzíteni kellene.<sup>27</sup>

#### *4. A parlament működésével kapcsolatos ellenzéki jogok*

Az Országgyűlés alakuló ülésén a szervezeti kérdések között kiemelkedő helyet foglal el a képviselőcsoportok megalakulásának bejelentése, a tisztségviselők megválasztása, konkrétan az Országgyűlés elnökének megválasztása, alelnökeinek és jegyzőinek száma. Ezek többnyire pártok közötti egyezkedések eredményeképpen tisztázódnak, hasonlóképpen nem súrlódásmentes politikai tárgyalások szólnak a bizottsági rendszerről és annak összetételéről.<sup>28</sup> Parlamentáris rendszerekben a korlátozott számú tisztségeket/pozíciókat, sőt az egyéb jogokhoz való hozzáférést is, a következő elvek szerint osztják el.

*Az erőssorrend elve.* A pártok-frakciók erőssorrendje meghatározó a magyar házelnök megválasztásának szokásjogi szabályánál, amennyiben a legnagyobb (és egyben kormánypárti) frakció jelöltje tölti be a funkciót; az angol parlamentben a legnagyobb ellenzéki párt vezetője tekinthető az ellenzék vezérének. Továbbá, az időkeretben való tárgyalás esetén a magyar házszabály szerint a szó megadásának sorrendje a frakciók nagyságához kötődik.

*Az arányosság elve.* A pártok képviseleti aránya a legelterjedtebben alkalmazott szempont.<sup>29</sup> Ezt látjuk például általában az állandó bizottsági tagságnál, illetve a német Bundestag házszabályának 12. cikke alapelveként is rögzíti: „Az Ältestenrat és a bizottságok összetételének, úgyszintén a különböző bizottságok elnökei kinevezésének arányban kell lennie a képviselőcsoportok nagyságával. Ugyanezen elvet kell alkalmazni a Bundestag általi választások során is.” Noha az arányosság elvének leképezése nyomán a kormánypárti frakciók többségi pozíciója kézzelfoghatóvá válik, az elv ügyrendben való rögzítése a kisebbségi pozíciók megjelenítésének a garanciájaként (lenne) értékelhető. A jelenlegi Házszabály semmilyen garanciát nem tartalmaz arra nézve, hogy a parlament alelnökei között legalább egy ellenzéki legyen, továbbá, hogy a bizottságok összetételében a kormányoldal ne érvényesítsen túlsúlyos többséget magának. A megegyezéses gyakorlat ugyan kialakított egy viszonylag működőképes szokást, ám *de lege ferenda* a Bundestag házszabályához hasonló megoldást szükségesnek tartanék.

*A paritás elve.* A kormányoldal és az ellenzék egyenlő arányú képviselete bizonyos bizottságok esetében megvalósul, így ezt látjuk a magyar parlamentben 2002 után a mentelmi bizottságban. A Házszabály 53. §-ában szabályozott időkeretben tárgyalás esetén a kormánypárti és ellenzéki képviselők számára azonos idő áll rendelkezésre.

*Az egyenjogúság elve* – A képviselők egyenjogúságát az alkotmányokon túl a jogállásukról szóló törvények is garantálják. Megállapítható, hogy a minden képviselőre vonatkozó szabályozás egyes esetekben az ellenzéki képviselőket hátrányosabban érinti, mint a kormánypártiakat. Ez utóbbiak egyrészt

<sup>26</sup> KUKORELLI ISTVÁN (szerk.): *Alkotmánytan I.* Bp., 2002., Osiris. p. 291-292., 312.

<sup>27</sup> KUKORELLI ISTVÁN: *Frakciók a magyar parlamenti jogban (szabályozási helyzetkép).* In: KUKORELLI ISTVÁN: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban.* Bp., 2006., Századvég. p. 199.

<sup>28</sup> *Alkotmánytan I.* Szerk: KUKORELLI ISTVÁN. Bp., 2002., Osiris. p. 309, 311.

<sup>29</sup> SZENTE (1998) p. 139.

a kormánnyal akarategységben cselekszenek, másrészt „bizalmi” viszonyuk révén több információt kapnak a kormánytól.

A frakciók egyenjogúsága általában másodlagos elv az arányosság elterjedtsége miatt, de ezt látjuk a magyar parlamentben például a házbizottsági és az alkotmánybírákat jelölő bizottsági tagság (vagy 1998 előtt az Alkotmány-előkészítő Bizottság) esetében. Az ellenzéki frakciók egyenlősége a parlamenti akaratképzésben való részvételüket garantálja, és egyben garanciát nyújt arra is, hogy a kisebbség egyszer többséggé váljon. A képviselőcsoportok egyenlőségét nem a pártok (esély)egyenlőségéből vezethetjük le, hanem sokkal inkább a képviselők egyenlőségéből. Az egyes képviselők az esélyegyenlőséghez való jogukat az összefogásuk, képviselőcsoport-alakításuk révén, a frakciók jogállására is átviszik. Mivel a frakciókat a politikai meggyőződés alapján hozzák létre, akár a parlamenti többséghez, akár a kisebbséghez tartoznak is, a nép választásokon kifejezett akaratának mindössze egyik részét képviselik, tehát egyenlő jogállásuk biztosíthatja csak, hogy a törvényhozó testület a nép egészének képviseletét megjelenítse.<sup>30</sup>

Bizonyos intézmények esetében gondot okozhat, hogy a függetlenek nem képeznek képviselőcsoportot, őket elvileg külön-külön jogosítottak kellene tekinteni; lásd az „elsőként szólásra jelentkezett független képviselő” kategóriáját (pl. a vita lezárásánál, magyar Házzsabály 59. § (3) bek.). Ez pedig a képviselői jogok egyenlőségének háttérbe szorítását jelenti a képviselőcsoportok preferálása miatt.<sup>31</sup> A Házzsabálynak a bizottságok megalakítására, a bizottsági megbízatások megszűnésére és a bizottsági tagokra vonatkozó 31-33. §-ait az Alkotmánybíróság 1998. szeptember 1-i hatállyal megsemmisítette,<sup>32</sup> a képviselőcsoportokhoz nem tartozó képviselőknek a bizottsági munkából való kirekesztése miatt. A határozat következménye egy érdekes helyzet. Az állandó bizottságok összetételét illetően nincsenek szabályok még az ellenzéki frakciók jelenlétének garantálására sem, ez pedig legalább annyira alkotmányellenes szituáció, mint a nem-frakciótag képviselők mellőzése. Meg kell állapítanunk, hogy a függetlenek helyzete a pártelvűségre épülő szervezetrendszerben korántsem problémamentes, megítélésük nyilvánvalóan a kormány-ellenzék dichotómián kívüliségük miatt nehéz. Bár a képviselői jogok egyenlősége miatt általában kísérletet tesznek a függetlenek bizottságokba való bevonására, az mindenütt éppen a jogegyenlőség háttérbe szorításával történhet csak meg. Még a szigorúnak tűnő magyar alkotmánybírósi elv (miszerint minden független képviselő legalább egy bizottsági helyre jogosult) is kvázi csoportként kezeli a frakciókhoz nem tartozókat, korlátozván a képviselő szabad belátását, hogy esetleg több bizottságban is szerepet vállaljon.

A parlamentek működését általában áthatja, hogy a kormánytöbbség akaratától az alkotmányozó bizonyos ügyeket eltávolít, az ilyen ügyekben minősített többséggel meghozható döntések előírásával. A minősített többség követelményét a következő területeken találjuk meg: *a) törvények minősített többséggel*: alkotmány elfogadása és módosítása, a legfontosabb állami szervekre és alkotmányos intézményekre, valamint egyes alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó törvények; *b) egyes tisztségviselők megválasztása*; *c) bizonyos eljárási-működési kérdésekben való döntés*.

Az, hogy a minősített többség kérdésköre az alkotmánybírósi gyakorlat egyik legbizonytalanabb területe, következik az alkotmánytörténeti előzményekből, az Alkotmány nem elég következetes szabályaiból, valamint a törvényhozás leleményességéből. „A minősített többség követelménye ugyanakkor a törvényhozási gyakorlatban nem egyszer politikai eszközként jelenik meg. A mindenkori ellenzékkel való megegyezés kényszerébe az alkotmányos garanciákon kívülálló – tehát nemcsak alkotmányjogi – szempontok vegyülnek. Tipikus példája ennek pl. az, hogy változó kormányok mellett többször beterjesztett majdnem azonos szöveg mögé sem sikerül a kétharmados többséget megnyerni.”<sup>33</sup>

A parlamenti gyakorlatból lesűrhető, hogy minősített többség rendkívül erős pozíciót biztosít az ellenzék számára. A kormánytöbbség rendszerint be sem terjeszti minősített többséget igénylő elképzeléseit, hiszen az ellenzék már előzetesen nyilvánvalóvá teszi elutasító álláspontját, illetve a vélemények olyan távol esnek egymástól, hogy a konszenzuseresés meg sem kezdődik. Egyes tisztségviselők megválasztása esetében a nem-döntés kifejezetten káros következményekkel járhat, az

<sup>30</sup> HABERLAND: i.m. p. 69-71.

<sup>31</sup> *Kukorelli* számomra is elfogadható álláspontja szerint a függetleneknek nincs alkotmányos joguk a frakciókkal azonos jogállású képviselői csoportosulás létrehozására sem (noha ez a megoldás nem ismeretlen Európában). Ld.: KUKORELLI ISTVÁN: *Frakciók a magyar parlamenti jogban* (2006) p. 198.

<sup>32</sup> 27/1998. (VI. 16.) AB. hat.

<sup>33</sup> BALOGH ZSOLT – HOLLÓ ANDRÁS – KUKORELLI ISTVÁN – SÁRI JÁNOS: *Az Alkotmány magyarázata*. Bp., 2003., KJK Kerszöv. p. 91-92.

állami szervek működési zavarait idézi elő.<sup>34</sup> Ez pedig szemléletessé teszi az ellenzék befolyását a kormányzás menetére, azon ellenzékét, amely a parlamentáris demokráciában a kormányzásért csekély felelősséget vállal. Ezáltal a minősített többség intézménye hatalmi (döntési) pozíciót intézményesít az ellenzéki politikai erők kormányképessége hiányában is.

#### 5. Az ellenzék direkt politikai funkcióit támogató jogok

A politikai funkciók az egész parlamenti munkát átszövik, a törvényhozó testületek hatásköreik gyakorlása során folyamatosan politikai tevékenységeknek adnak otthont, az ellenzék parlamenti munkáját is direkt politikai funkcióinak ellátása orientálja. A direkt politikai funkciók alatt elsősorban a kritikai és alternatívaállító funkciókat értem, ahogyan azok az országgyűlésben általában – és nem a törvényalkotásban vagy ellenőrzésben specifikusan – megjelennek. A magyar Alkotmánybíróság „az alapos kritikát, a közügyek megvitatásának lehetőségét” a parlamenti demokráciában az ellenzékét „megillető legfontosabb jogosítványként” emelte ki.<sup>35</sup>

A parlament a közügyek megvitatásának legmagasabb szintű fóruma, „politikai aréna”. A közügyek – a napirend – megvitatásának demokratikus jellegét az biztosítja, hogy a plénum nyilvánossága előtt minden politikai tényező, akár minden képviselő megszólalhat, véleményét elmondhatja. A parlamenti vita, a szólásszabadság az ellenzék létének egyik legfontosabb közege, hiszen szerepét csak így tudja betölteni. Azonban az eljárási szabályoknak a parlament hatékony működését is szolgálniuk kell azzal, hogy gátat szabnak a döntéshozatal elodázását vagy megakadályozását célzó ellenzéki technikának: az obstrukciónak, a parlamentarizmus történetének legtöbb vitát kiváltó jelenségének.

A képviselői beszédjog intézményének elvi tartalmát és ellenzéki jogként való értékelését fejti ki az Alkotmánybíróság 12/2006. (IV. 24.) AB határozata. A határozatból, és a különvéleményen levőkkel folytatott vitából kiemelhető a kormány/ellenzék dimenzió kérdése, valamint a kellő idő követelménye. Fentebb az ellenzéki jogokhoz tartozónak tartottam azokat az egyéni képviselői jogokat, amelyek az ellenzéki funkciók ellátását teszik lehetővé. Jelen esetben ettől a megközelítéstől a határozathoz fűzött különvélemények eltávolodnak, mondván, ha a képviselők egyenlőként való kezelése fennmarad, akkor az ellenzék háttérbe szorítása ily módon nem lehetséges. Ezt abban az esetben el is tudom fogadni, amennyiben a Kormány nem emelkedik ki az alkotmányos szereplők közül és nem játszik döntő befolyást a politikai diskurzus témáira és a napirendre. A Kormány kiemelkedő javaslattevő szerepe azonban az Országgyűlést reagáló szerepbe helyezi.

Az Alkotmánybíróság elvi éllel fogalmazta meg a politikai viták mint a parlamenti ellenőrzés generális intézményeinek alkotmányos jelentőségét [50/2003. (XI. 5.) AB hat.]: „A közügyek szabad parlamenti megvitatása egyfelől a megfelelő törvényalkotás egyik nélkülözhetetlen előfeltétele. Másfelől a szabad parlamenti vita hozzájárul ahhoz, hogy a választópolgárok megfelelő képet alkossanak az országgyűlési képviselők és más fontos közjogi tisztségviselők tevékenységéről, és kellő információk birtokában vegyenek részt a politikai diskurzusban és döntéshozatalban.” Beyme kénytelen elismerni: a parlamenti ellenőrzés eszközeinek hátrányára írható, hogy az erősödő pártküzdelmeket segítik, és kevésbé az ellenőrzést szolgálják.<sup>36</sup> Így megalapozottnak látom, hogy a parlamenti kontroll egyes eszközeit/területeit az ellenzék direkt politikai funkcióit támogató intézményekként kezeljük. Ezek a területek a következők: a bizalmi kérdés vitái, a költségvetés/zárszámadás, a politikai vita, valamint a magyar gyakorlatban rendkívül túlburjánzó és a média figyelmének középpontjában álló napirenden kívüli felszólalás intézményei.

#### 6. Ellenzéki jogok a törvényalkotási eljárásban

A törvényalkotás a parlament monopóliuma és klasszikus hatásköre, amelynek fontosságát többen relativizálják a kormány és kormánytöbbség fúziója és a „kormány parlamenti diktatúrája” miatt, vagy a törvényhozás közjogi és egyéb korlátaira rávilágítva.<sup>37</sup> Mivel a törvényhozás – az említett minősített

<sup>34</sup> Sajó már idejekorán felhívta a figyelmet erre: SAJÓ ANDRÁS: *Az önkorlátozó hatalom*. Bp., 1995., KJK-MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. p. 109. a lábjegyzetekben

<sup>35</sup> 12/2006. (IV. 24.) AB határozat, indokolás IV. 3.2. pont

<sup>36</sup> BEYME (1999) p. 275.

<sup>37</sup> pl. SZENTE (1998) p. 271-286.

többségi döntéseket kivéve – a kormánytöbbség felelőssége és gyakorlati lehetősége, az ellenzék ezen a területen elsősorban alternatívaállítási funkciójának tud eleget tenni, amely funkcióját a javaslatételhez és a különvélemény megjelenítéséhez fűződő jogok támogatják. Szintén a törvényalkotási eljárás befolyásolását segítik egyes parlamenten kívüli intézmények: az alkotmánybíróági eljárás, valamint a népszavazás kezdeményezésének a joga.

Az alternatív javaslatok megjelenítésére a törvénykezdeményezés joga, a módosítási jog, a kisebbségi vélemény előterjesztésének a joga alkalmas elsősorban, valamint alapvető garancia a parlament törvényalkotó hatáskörének védelme. A magyar parlamentben a kezdeményező és módosító javaslat-tételi jogok sajátosan bonyolultan, az egyéni és a kollektív jogosultság között lavírozva, s nem éppen alkotmány-konform módon kerültek szabályozásra. Az Alkotmányban biztosított képviselői törvénykezdeményezés joga a házszabályban korlátokba ütközik, az ennél – akárcsak a módosítási jognál – felállított, és a frakciókat kedvezményező kiegészítő szabály meglehetősen leszűkíti az alternatívaállítási lehetőségeket.<sup>38</sup>

Nem kapnánk valós képet az ellenzék törvényalkotással kapcsolatos szerepéről, ha figyelmen kívül hagynánk a törvényjavaslat elfogadása utáni lehetőségeket. Az ellenzék az alkotmánybíróáshoz is fordulhat, valamint a közvetlen demokrácia intézményeit is igénybe veheti egy számára különösen elvetendő törvénnyel szemben.

*Az alkotmánybíróáshoz* fordulás akkor tekinthető kifejezetten ellenzéki jognak, amennyiben az a parlamenti pártok vagy képviselők jogaként került meghatározásra, és elsősorban az elfogadott, de még ki nem hirdetett törvények előzetes normakontrolljára vonatkozik – erre példaként a rendszerváltástól 1998-ig hatályos magyar, valamint portugál és az 1974-től hatályos francia szabályozás szolgál.

Magyarországon 1998-ig az alkotmánybíróásgról szóló törvény tartalmazta a törvényjavaslatok előzetes vizsgálatát is, azonban ezt az 1998. évi I. törvény törölte, miután az Alkotmánybíróság már 1991 óta elhárította az ilyen irányú megkereséseket. Ezzel a parlament a problémát destruktívan oldotta meg, hiszen az AB által is megállapított házszabályi hiányosságok pótlásával megnyugtatóan rendezni tudta volna a kérdést – azonban inkább megszüntetett egy lehetőséget, amely a többség uralmát korlátozta.

Az alkotmánybíróági ügyteher mégoly drasztikus (valószínűsíthető) növekedése egyrészt nem jelenthet elvi ellenérvet, azt bizonyos technikákkal még ki is lehet védeni. Az alkotmánybíróági normakontroll indítványozásának lehetősége egyébként a polgári alkotmányokban elterjedt, az alkotmányvédelem ezen formájának kezdeményezése kifejezetten lehetőséget teremt más indítványozók (általában a köztársasági elnök, nemegyszer a kormány) mellett a parlamenti ellenzék számára is, hogy a többségi akarattal szemben az alkotmányosság védelmében fellépjen. *Schneider* határozott véleménye, hogy noha az ellenzék aktívan él az alkotmánybíróáshoz fordulás lehetőségével Németországban, ezt mégsem lehet „visszaélésként”, vagy az alkotmánybíróáság politikába való belerángatásaként értékelni. Szerinte az sokkal inkább az alaptörvény tekintélyének megerősítésére és az alkotmányos kultúra gazdagítására kiemelkedően alkalmas intézmény.<sup>39</sup>

A parlamenti többségi akarattal szembeni fellépés másik iránya a *népszavazás kezdeményezése*. A közvetlen demokrácia ezen megnyilvánulásai közül nemcsak a kezdeményező jellegűek, hanem azok is fontosak számunkra, amelyek bizonyos parlamenti döntés megerősítéséhez szükségesek, illetve amelyeknek bizonyos parlamenti döntést lerontó hatásuk van. *Beyme* szerint nem meglepő, hogy a kisebbség által is kezdeményezhető abrogatív népszavazások a két parlamenti tábor közötti konfliktus – különösen a kis pártoknak kedvező – eszközeivé váltak. A parlament (-i többség) így egy konkuráló törvényhozással találja szemben magát.<sup>40</sup> (A törvényrontó népszavazásoknak különösen nagy hagyománya és gyakorlata ismert Olaszországban.)

Az előzetes normakontroll kivételével az említett ellenzéki eszközök nem jelentenek időbeli elhúzódnást, ezért azokat nem lehet halogató vagy obstrukciós technikáknak minősíteni.

## 7. Ellenzéki jogok a parlamenti ellenőrzés területén

A törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyának sajátossága, hogy fegyelmet kormánypárti frakciók esetén a két hatalmi ág fúziója, hatalmi egysége jön létre. A hatalommegosztás így a

<sup>38</sup> KUKORELLI ISTVÁN: *Kormány és ellenzéke az új házszabályban*. In: uő: *Az alkotmányozás évtizede*. Bp., 1995., Korona. p. 148.

<sup>39</sup> SCHNEIDER, HANS-PETER: *Keine Demokratie ohne Opposition*. In: *Opposition als Triebkraft der Demokratie*. Hrsg.: BUCKMILLER, MICHAEL – PERELS, JOACHIM. Hannover, 1998., Offizin-Verlag. p. 247-248.

<sup>40</sup> BEYME (1999) p. 297., 299.

gyakorlatban új értelmet nyer. Az ellenzéki szerep felértékelődik, hiszen a végrehajtó hatalom ellensúlyozására, de legalábbis folyamatos ellenőrzésére a parlamenti ellenzék lesz hivatott – mint ahogyan ezt a német szövetségi alkotmánybíróság szinte szó szerint ki is mondta.<sup>41</sup>

Az ellenzék funkcióját, sőt, a parlamenti gyakorlat alapján úgy is mondhatjuk, hogy alkotmányos feladatát a parlamenti ellenőrzés területén számára garantált jogok révén láthatja el. Így a parlamenti ellenőrzés az ellenzék hatáskörévé válik. Az ellenőrzési eszközök szabályozásának kulcskérdése ezáltal azok hozzáférhetősége. Az ellenőrzéshez való hozzáférés akár egyéni, akár kollektív jogként elképzelhető és szabályozható. Ebben a konstrukcióban felmerülhet, hogy bizonyos jogot kifejezetten az ellenzéki frakciók/képviselők számára kell biztosítani – az egyéni és kollektív jogként garantált eszközök kormányoldal számára való hozzáférhetősége ugyanis meglátásom szerint nem elsősorban a törvényhozás-végrehajtás elválasztását, hanem az eszközökkel való kormánypárti visszaélést, a „kormánypárti obstrukciót” támogatja.

Az ellenőrzés absztraktabb értelmezése szerint nem szorítkozik egy lezárt folyamat vizsgálatára, hanem sokkal inkább egy dinamikus eljárás, amely során folyamatosan a *Sollen*- és a *Sein*-körülmények egymásra vonatkoztatása történik meg. Így az ellenőrzés az állami döntéshozatal bármely szakaszában megvalósulhat, nem csak az eljárás végén. Az ellenzéki ellenőrzési jogositványok a kormány politikájának az alkotmánnyal, a törvényekkel és – választási ígéreteivel, de legalábbis – az elfogadott kormányprogrammal való állandó összevetését és kontrollját segítik elő.<sup>42</sup>

A parlamenti ellenőrzés vizsgálatát két részre osztom. Egyrészt a törvényhozás nyilvános működésének kérdése merül fel, a nyilvánosságban általában rejlő kontroll jelentősége miatt. A politikai nyilvánossághoz való jog a közügyek megvitatásának funkciójából vezethető le, annak tágabb értelme szerint: a parlamenti képviselők vitáján a közvélemény az ülések főszabály szerinti nyilvánossága esetén orientálódhat.<sup>43</sup> Másrészt, mivel az ellenőrzést a valóság és az elvárhatóság egymásra vonatkoztatásaként határoztuk meg, az információszerzés eszközeit kell számba venni. Az információk szerzése az ellenőrzés és a felelősségre vonás alapját jelenti. A német szövetségi alkotmánybíróság mindazonáltal az információkhoz (konkrétan a kérdéshez) való jogot a parlamenti képviselőknek a parlament munkájában való részvételi jogából is levezethetőnek tartotta: a képviselői munkának általában is alapját képezik a kormányzás mikéntjéről szóló információk, így a kérdés joga, valamint a válaszadás kötelezettsége az alaptörvényből levezethető.<sup>44</sup>

Az ellenzéknek az ellenőrzés elengedhetetlen közegét jelentő politikai nyilvánossághoz való jogát érinti (korlátozza) a zárt ülésezés, ennek elrendeléséhez a magyar parlamentben az összes képviselő 2/3-ának szavazata szükséges (Házszabály 42. §). A közügyeknek a plénumon való megvitatásához fűződő ellenzéki érdeket támogatja a rendkívüli ülészak és rendkívüli ülés összehívásának joga, de a rendes ülészak alatt is felmerülhetnek a politikai nyilvánosság garanciái, amint arra a magyar parlamenti gyakorlat példát mutatott: az 1998-2002 közötti ciklusban bevezetett ún. háromhetes ülésezési gyakorlat kapcsán a kérdéssel az Alkotmánybíróság alaposabban foglalkozott.<sup>45</sup> Az Alkotmánybíróság határozata mindössze azt követeli meg, hogy a rendes ülészakokon belül az ülések az „ésszerű időtartamot” meg nem haladóan kövessék egymást, amely azt teszi lehetővé, hogy az Országgyűlés „maradékalanul el tudja látni az Alkotmányban meghatározott feladatait”. Mivel a nemzetközi kitekintés több modellt és megoldást is felkínál, az időtartam tekintetében alkotmányosan elvárható, pontos mértéket megállapítani nem lehetséges. Az ellenzék a felszólalások tárgyainak aktualitását hangsúlyozta – ennek megszűnése valós veszély, nem is kell hozzá túl hosszú időtartam. Az Országgyűlés az Alkotmánybíróság által előírt kötelezettségének nem tett eleget. Az Országgyűlés a 2002 utáni ciklusban immár a korábbi, hetenkénti ülésezési rend szerint működik, fenntartva a szabályozás „szokásjogi” jellegét. Az ellenzék nyilvánossághoz fűződő jogainak garanciái így az „ésszerű időtartam”, illetve „a közérdek sérelmét eredményező késedelem”, véleményem szerint nem eléggé pontos fogalmain nyugszanak.

Az Alkotmány szerint a jelölt szerveket „a feladatkörükbe tartozó minden ügyben” kérdőre lehet vonni. A Házszabály és az Ügyrendi Bizottság 36/1998-2002. sz. döntése szerint a házelnök visszautasíthatja a kérdést és interpellációt, ha a címzett nem illetékes annak megválaszolására. Az

<sup>41</sup> BVerfGE 49, 70 (86) – idézi SCHNEIDER: i.m. p. 246-247.

<sup>42</sup> HABERLAND: i.m. p. 41-42.

<sup>43</sup> Ld. az 50/2003. (XI. 5.) AB határozat

<sup>44</sup> BVerfGE 13, S 123. (125), idézi: HABERLAND: i.m. p. 90.

<sup>45</sup> 4/1999. (III. 31.) AB határozat

Alkotmány- és Igazságügyi Bizottság 1996. október 16-i állásfoglalása szerint pedig „a mindenkori címzett joga és felelőssége annak eldöntése, hogy az adott interpelláció, illetve kérdés a feladatkörébe tartozik-e”. Nem kevesebbet látunk tehát, mint hogy a kérdező az illetékességének hiányára hivatkozva tulajdonképpen kibújhat a válaszadás kötelezettsége alól. Tehát az első probléma, hogy a képviselő egyáltalán elmondhatja-e kérdését a plénium előtt. Mindenképpen érdemes lenne tehát a szabályozást, a „feladatkör” fogalmát pontosítani, még akkor is, ha például a kormányfő feladatkörét ma is elég tágan lehet értelmezni (akár az egész végrehajtás, államigazgatás területére). Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a legtöbb parlament ismeri a „tiltott” kérdések körét.

A rendelkezésre álló időkeret pedig azt a problémát veti fel, hogy ugyan lehetőséget kell biztosítani, hogy minden frakció elmondhasson legalább egy kérdést/interpellációt, de ha a kormánypárti képviselők előszeretettel vonják „kérdőre” saját miniszterüket-kormányukat, akkor mennyi idő marad az ellenzéknek. Röviden: a kormánypárti aktivitás az ellenzéknek fosztja meg jogai gyakorlásától, így az joggal nevezhető visszaélésnek. Az említett intézmények közül az interpellációt vizsgálva azt látjuk, hogy az 1998 és 2002 után az ellenzéki műfaj által indokolható arányoknál jóval többet szerepel a kormányoldal.

A vizsgálóbizottságok működése szintén sok vitát eredményezett a magyar parlamentben (is). A problematika főbb kérdései a következők:

a) *Mely bizottságok végeznek ellenőrzést? A vizsgálóbizottságok felállítása.* A vizsgálóbizottságok működésének megkezdéséhez a parlament tagjai bizonyos hányadának a kezdeményezése, valamint a plénium döntése szükséges. Mivel a vizsgálatok lefolytatása elsősorban az ellenzéknek áll érdekében, akár a kormánytöbbség szándéka ellenére is, ezért a kezdeményezési jogot az alkotmányok, házszabályok kisebbségi jogként garantálják. Vizsgálóbizottságot rendszerint olyan ügyben hoznak létre, amely a társadalmi és politikai érdeklődés középpontjába került. A német szakirodalomban merült fel az a számunkra is tanulságos probléma, amely a felállítás tényének megkerülésével, illetve a vizsgálat tárgyának meghatározásával kapcsolatos.<sup>46</sup> A vizsgálóbizottság felállításának alkotmányos kötelezettsége mellett, a szakirodalom szerint, ha a kezdeményezés tárgya alkotmányellenes, akkor a parlamenti többség megtagadhatja hozzájárulását a bizottság felállításához. Vajon milyen alapon ítélkezhet a kormánytöbbség a kezdeményezés alkotmányossága felett? Az elutasítás nyilvánvalóan nem lehet önkényes, az indokál szolgáló okok kiküszöbölése után például már nem lehet megismételni. A felállítás többségi döntéshez kötése, illetve a többségi mérlegelés indokál az is felmerült, hogy alkalmas eszközként szolgál az ellen, hogy egy radikális kisebbség visszaéljen a vizsgálóbizottság intézményével. A bizottság számára a felállítás során szintén a parlamenti többség határoz meg kérdéseket, vizsgálati tárgyakat. A német szövetségi alkotmánybíróság megengedhetőnek tartotta a kezdeményező kisebbség által feltett kérdések sorának kibővítését, amennyiben az a vélt visszaállásról alkotott átfogóbb és valósághűbb kép kialakításához szükséges.<sup>47</sup> Az adott helyzetben a vita szintén borítékolható: a többség minden bizonnyal elengedhetetlennek fogja tartani többletkérdéseit a teljes valóság feltárásához, míg az ellenzék saját kezdeményezését látja veszélyeztetni, hiszen a többség számára nyilvánvaló lehetőségként kínálkozna egy másik vizsgálóbizottság kezdeményezése.

b) *A vizsgálóbizottságok tagsága, elnöksége.* Az állandó bizottságok esetében az arányosság elve uralkodó, a vizsgálóbizottságok esetében gyakrabban alkalmazhatják a paritásos elvet, valamint a kormányzati tevékenység ellenőrzése kellő indokot jelent ellenzéki elnök megbízására. Általánosan azonban a többségi elv érvényesülését (a parlamenti erőviszonyok leképezését) figyelhetjük meg, ennek következményei így nem is meglepőek: a többségi megfontolások uralkodóak, komolyan sértve a vizsgálat hatékony lefolytatását.

c) *A bizottsági vizsgálatok szabályai, meghallgatások, nyilvánosság.* Különös jelentőségűnek mutatkozik ezen a téren az információszerzés hatékonyságának kérdése. Az európai gyakorlat által felvonultatott megoldások központi eleme, hogy a vizsgálóbizottsági eljárásra törvényi szintű szabályozás vonatkozzon (az 50/2003. (XI. 5.) AB hat. a magyar alkotmány megjelenésre kötelező rendelkezését törvényi háttér hiányában *lex imperfecta*-nak minősítette), amely egyaránt biztosítja a vizsgálat érdekeit és a vizsgálat alá vont személyek jogait. Itt említhető a házszabály jogi jellege, nevezetesen, hogy általánosan kötelező törvényi szintű norma, avagy „mindössze” parlamenti határozat. A törvénybe foglalt házszabályok jobban magukban hordozzák a kikényszerítés lehetőségét, míg a határozati forma esetében is megoldás, hogy a vizsgálóbizottságokra külön törvényt alkot a parlament.

<sup>46</sup> Összefoglalja: HABERLAND: i.m. p. 94-100.

<sup>47</sup> BVerfGE 49, S. 70 (88) – idézi Haberland: i.m. p. 98-99.

Nem elhanyagolható szempont a vizsgálatra rendelkezésre álló időtartam. A gyors jelentéstétel ugyan érdeke lehet az ellenzéknek – nehogy elveszzen az ügy aktualitása –, és a kormányoldalnak egyaránt – a kényes kérdések mielőbbi lezárása végett. A nyilvános bizottsági munka azonban önmagában képes az ügyet folyamatosan a közvélemény előtt napirenden tartani. Az időtartam meghatározása és a vizsgálat tárgyának megjelölése a bizottságot létrehozó parlamenti határozat feladata. A tárgy tág meghatározásával és a határidő szűkösre szabásával pedig a bizottság munkájának elsőbbségét, ellehetetlenítését is elérheti a kormánytöbbség.

d) *Az ellenőrzés eredménye: a jelentés és egyéb döntések.* A bizottságok munkája végeredményének rögzítését a paritásos elven való összeállítás gátolja, megoldás lehet a részjelentések előterjesztésének lehetősége.

## 8. Ellenzéki magatartásformák

A konszenzusos vagy radikális ellenzéki magatartásformák bevett kategóriáit a következő szempontok szerint lehet finomítani<sup>48</sup>:

- a) *a követett célok: a politikai rendszerbe való beilleszkedés vagy annak átalakítása*
- b) *az eszközök: a fennálló normák szerint elfogadhatóak vagy elfogadhatatlanok*

„Amennyiben a házszabályok vagy a parlamenti gyakorlat a kisebbség számára rendelkezésre bocsát bizonyos jogokat vagy a vétó lehetőségét, a kormány-ellenzék viszony a konszenzusos felé mozdul el, mivel a kormány érdekeltté válik az ellenoldal együttműködésében. A többségi parlament viszont, kevés kisebbségi joggal, a kormány egyoldalú befolyásával a parlamenti napirend alakulására, és szoros pártfegyelmel mindkét oldalon, kevésbé ösztönöz az alkuba bocsátkozásra.”<sup>49</sup>

Felidézve *Beyme* kritériumait a konszenzusos parlamenti eljárásokkal kapcsolatban, azt kell megállapítanunk, hogy noha a magyar Házszabály ugyan kiterjedt körben lehetővé teszi az ellenzék számára funkciói gyakorlását, mégis több intézmény, bemutatott hiányos szabályozottsága vagy következetlensége miatt, az Országgyűlés több cikluson át megfigyelhető gyakorlatában inkább diszfunkciók megjelenését tette lehetővé.

Mint láttuk, az ellenzék és az ellenzéki jogok explicit alkotmányi vagy jogszabályi definiálása vagy intézményesítése nem jellemző még a modern demokratikus rendszerekre sem. Amennyiben azonban az alkotmány által felállított szabályrendszert inkább egy keretnek tekintjük, amely között a mindenkori politikai erők lejátszhatják küzdelmeiket<sup>50</sup>, akkor ezen keretekkel szemben jogos elvárásként azt fogalmazhatjuk meg, hogy adjanak teret, lehetőséget a különböző politikai erők-szervezetek számára, hogy tevékenységüket kifejtsék. Adjanak teret az eltérő vélemények számára, hiszen így teremthető meg a politikai-alkotmányos rendszer rugalmassága, dinamizmusa és ezáltal stabilitása, így „pacifikálható” a radikális ellenzék is. Az ellenzéknek legyen lehetősége kritikát gyakorolni, egyben fejthesse ki az általa kínált kormányzási alternatívát. A kormánytöbbség megbomlása esetén pedig nyíljon esélye akár koalícióképesége, akár az új választási kampányban való sikerei révén a kormányzati hatalom, illetve saját ellenzéki pozíciójának felváltására.

<sup>48</sup> SMITH, GORDON: *Party and protest: the two faces of opposition in Western Europe*. In: *Opposition in Western Europe*. Ed.: EVA KOLINSKY. New York, 1987., St. Martin's Press. p. 64.

<sup>49</sup> SAALFELD, THOMAS: *On Dogs and Whips: Recorded Votes*. In: *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus Verlag. p. 546.

<sup>50</sup> HABERLAND: i.m. p. 177-179.

#### IV. Felhasznált irodalom és források

##### 1. A tézisekben felhasznált irodalom:

- Alkotmánytan I.* Szerk: Kukorelli István. Bp., 2002., Osiris.
- BALOGH ZSOLT – HOLLÓ ANDRÁS – KUKORELLI ISTVÁN – SÁRI JÁNOS: *Az Alkotmány magyarázata*. Bp., 2003., KJK Kerszöv.
- BEYME, KLAUS VON: *Die parlamentarische Demokratie. Entstehung und Funktionsweise 1789-1999*. (3. Aufl.) Opladen/Wiesbaden, 1999., Westdeutscher Verlag GmbH.
- BEYME, KLAUS VON: *Parliamentary Oppositions in Europe*. In: *Opposition in Western Europe*. Ed.: EVA KOLINSKY. New York, 1987., St. Martin's Press.
- ENYEDI ZSOLT – KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: *Pártok és pártrendszerek*. Bp., 2004. Osiris.
- GRUBE, KONRAD DIETER: *Die Stellung der Opposition im Strukturwandel des Parlamentarismus*. Köln, 1965.
- HABERLAND, STEPHAN: *Die verfassungsrechtliche Bedeutung der Opposition nach dem Grundgesetz*. Berlin, 1995., Duncker & Humblot.
- KAUTZ GYULA: *Politika vagy országászat, tekintettel a két művelt világrész államintézményeire és törvényhozására*. Pest, 1862. Heckenast Gusztáv.
- KUKORELLI ISTVÁN: *A kormány és ellenzéke az új Házzsabályban*. In: uő: *Az alkotmányozás évtizede*. Bp., 1995., Korona.
- KUKORELLI ISTVÁN: *Frakciók a magyar parlamenti jogban (szabályozási helyzetkép)*. In: Kukorelli István: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban*. Bp., 2006., Századvég.
- KUKORELLI ISTVÁN: *Kormány és ellenzéke az új házzsabályban*. In: uő: *Az alkotmányozás évtizede*. Bp., 1995., Korona.
- Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus
- PETRÉTEI JÓZSEF: *Ellenzék a parlamentáris demokráciában*. In: ÁDÁM ANTAL – KISS LÁSZLÓ (szerk.): *Elvek és intézmények az alkotmányos jogállamban*. Bp., 1991.
- POKOL BÉLA: *A magyar parlamentarizmus*. Bp., 1994., Cserépfalvi Kiadása.
- Political Opposition in Western Democracies*. Ed.: ROBERT A. DAHL. New Haven and London., 1966., Yale University Press.
- POTTER, ALLEN: *Great Britain: Opposition with a capital „O”*. In: *Political Opposition in Western Democracies*. Ed.: ROBERT A. DAHL. New Haven and London., 1966., Yale University Press.
- SAALFELD, THOMAS: *On Dogs and Whips: Recorded Votes*. In: *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus Verlag.
- SAJÓ ANDRÁS: *Az önkorlátozó hatalom*. Bp., 1995., KJK-MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- SARTORI, GIOVANNI: *Demokrácia*. Bp., 1999., Osiris.
- SCHNEIDER, HANS-PETER: *Keine Demokratie ohne Opposition*. In: *Opposition als Triebkraft der Demokratie*. Hrsg.: BUCKMILLER, MICHAEL – PERELS, JOACHIM. Hannover, 1998., Offizin-Verlag.
- SMITH, GORDON: *Party and protest: the two faces of opposition in Western Europe*. In: *Opposition in Western Europe*. Ed.: EVA KOLINSKY. New York, 1987., St. Martin's Press.
- SÓLYOM LÁSZLÓ: *Pártok és érdekszervezetek az Alkotmányban*. Bp., 2004. Rejtjel.
- SOMOGYVÁRI ISTVÁN: *A hatékony működést biztosító egyes jogintézmények a fejlett demokráciák házzsabályaiban*. In: Magyar Jog, 1993/5.
- SZENTE ZOLTÁN: *Bevezetés a parlamenti jogba*. Bp., 1998., Atlantisz.
- SZENTE ZOLTÁN: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945-2005*. Bp., 2006., Osiris.
- TOCQUEVILLE, ALEXIS DE: *Az amerikai demokrácia*. Bp., 1993., Európa.

## 2. A disszertációban felhasznált források:

20. századi egyetemes történet. Szerk.: DIÓSZEGI ISTVÁN–HARSÁNYI IVÁN–NÉMETH ISTVÁN. Bp., 1997., Korona.
- Alkotmánytan I. Szerk. KUKORELLI ISTVÁN. Bp., 2002., Osiris.
- Államtan. Az állam általános elmélete. I. kötet. Szerk.: TAKÁCS PÉTER. Bp., 2005., Kézirat. [elérhető: <http://www.ajk.elte.hu>]
- A magyar parlament 1944-1949. Szerk.: HUBAI LÁSZLÓ – TOMBOR LÁSZLÓ. Bp., 1991., Gulliver Lap- és Könyvkiadó.
- ARISZTOTELÉSZ: *Az athéni állam*. In: *Államéletrajzok*. Szerk. NÉMETH GYÖRGY. Bp., 1994., Osiris-Századvég Kiadó.
- A plenáris ülés (2. rész). Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 2003., Parlamenti Módszertani Iroda.
- A szabadon választott Országgyűlés négy éve. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 1994. Kézirat.
- Az értelmezett alkotmány. Szerk.: BALOGH ZSOLT – HOLLÓ ANDRÁS. Bp., 2005., Magyar Hivatalos Közlönykiadó.
- Az Országgyűlés. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 2006., Parlamenti Módszertani Iroda.
- Az Országgyűlés és az Európai Unió. Szerk.: SZABÓ GERGELY. Bp., 2005., Országgyűlés Hivatala.
- Az Országgyűlés feladatai. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 2002., Az Országgyűlés Hivatala.
- Az Országgyűlés Házszabálya. Szerk.: HÁZINÉ DR. VARGA MÁRIA. Bp., 2004., Országgyűlés Hivatala.
- Az Országgyűlés Házszabálya 2006-2010. 1. kiadás. Szerk.: HÁZINÉ DR. VARGA MÁRIA. Bp. 2006., Országgyűlés Hivatala.
- B. KELEMEN IDA: *Interpellációk*, 2003. In: Magyarország politikai évkönyve 2003-ról CD-ROM.
- BALOGH ZSOLT – HOLLÓ ANDRÁS – KUKORELLI ISTVÁN – SÁRI JÁNOS: *Az Alkotmány magyarázata*. Bp., 2003., KJK Kerszöv.
- BÁNKI MIKLÓS: *A brit parlament bizottsági rendszere*. In: *A bizottsági munka (1. rész)*. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 1994., Parlamenti Módszertani Iroda.
- BÁNKI MIKLÓS: *A plenáris ülés a brit parlamentben*. In: *A plenáris ülés. (2. rész)* Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 2003., Parlamenti Módszertani Iroda.
- BARÁTH MAGDOLNA: *Interpellációk*. In: *A magyar parlament 1944-1949*. Szerk.: HUBAI LÁSZLÓ – TOMBOR LÁSZLÓ. Bp., 1991., Gulliver Lap- és Könyvkiadó.
- BEYME, KLAUS VON: *Die parlamentarische Demokratie. Entstehung und Funktionsweise 1789-1999*. (3. Aufl.) Opladen/Wiesbaden, 1999., Westdeutscher Verlag GmbH.
- BEYME, KLAUS VON: *Parliamentary Oppositions in Europe*. In: *Opposition in Western Europe*. Ed.: KOLINSKY, EVA. New York, 1987., St. Martin's Press.
- BIHARI MIHÁLY – POKOL BÉLA: *Politológia*. Bp., 1998., Nemzeti TK.
- BIHARI MIHÁLY: *Magyar politika 1944-2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Bp., 2005., Osiris.
- BOROS ZSUZSANNA – SZABÓ DÁNIEL: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867-1944)*. Bp., 1999., Korona.
- CHMAJ, MAREK: *The freedom of creating and functioning of political parties in Poland*. In: *Polish Political Science*, 2001.
- CHRONOWSKI NÓRA: *„Integrálódó” alkotmányjog*. Bp.-Pécs, 2005., Dialóg Campus.
- CSÉCSY IMRE: *Megbukott-e a demokrácia?* In: *Parlament, pártok, választások a Horthy-kori Magyarországon*. Szerk.: BOROS ZSUZSANNA. Bp., 2002., Rejtjel.
- DAHL, ROBERT A.: *A pluralista demokrácia dilemmái*. Bp., 1996., Osiris.
- DAHL, ROBERT A.: *Democracy and its critics*. New Haven, 1989., Yale University Press.
- DAKU MAGDOLNA–BERECZKY ISTVÁN: *A plenáris ülés bizottsági előkészítése*. In: *A plenáris ülés 2. rész*. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 2003. Parlamenti Módszertani Iroda.
- DAMGAARD, ERIK: *How Parties Control Committee Members*. In: *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus Verlag.
- DEZSŐ MÁRTA – TÓTH ZOLTÁN: *Választás és választási eljárás*. Bp., 2002., Rejtjel.
- DEZSŐ MÁRTA: *Képviselés és választás a parlamenti jogban*. Bp., 1998., KJK – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- DEZSŐ MÁRTA-KUKORELLI ISTVÁN-SÁRI JÁNOS-SOMOGYVÁRI ISTVÁN: *A magyar parlamenti jog de lege ferenda*. In: *Emlékkönyv Ádám Antal egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Szerk.: PETRÉTEI JÓZSEF. Budapest-Pécs, 2000., Dialóg Campus.
- DÖRING, HERBERT: *Time as a Scarce Resource: Government Control of the Agenda*. In: *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus.
- ENYEDI ZSOLT – KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: *Pártok és pártrendszerek*. Bp., Osiris., 2004.
- Európai politikai rendszerek*. Szerk.: KARDOS JÓZSEF – SIMÁNDI IRÉN. Bp., 2002., Osiris.
- FAVOREU, LOUIS: *Az alkotmánybíráóságok*. In: *Alkotmánybíráskodás, alkotmányértelmezés*. Szerk.: PACZOLAY PÉTER. Bp., 1995. ELTE ÁJK.
- FÖLDEÁK IVÁN: *Az Országgyűlés és nyilvánosság*. In: *A plenáris ülés 2. rész*. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 2003. Parlamenti Módszertani Iroda.
- FÖLDESI MARGIT: *Házszabályok és összeférhetetlenség*. In: *A magyar parlament 1944-1949*. Szerk.: HUBAI LÁSZLÓ – TOMBOR LÁSZLÓ. Bp., 1991., Gulliver Lap- és Könyvkiadó.

- GARLICKI, LESZEK: *The principles of the system of government in the Republic of Poland*. In: *The principles of basic institutions of the system of government in Poland*. (Edited by: Sarnecki P., Szmyt, A., Witkowski, Z. Warsaw) 1999., Sejm Publishing Office.
- GEHRIG, NORBERT: *Parlament – Regierung – Opposition*. München, 1969., Verlag C. H. Beck.
- GRUBE, KONRAD DIETER: *Die Stellung der Opposition im Strukturwandel des Parlamentarismus*. Köln, 1965.
- GWIZDZ, ANDRZEJ – MORDWILKO, JANUSZ: *The Status of the Sejm in the light of the Constitution of Poland of 2. April 1997*. In: *The principles of basic institutions of the system of government in Poland*. (Edited by: SARNECKI P., SZMYT, A., WITKOWSKI, Z. Warsaw) 1999., Sejm Publishing Office.
- HABERLAND, STEPHAN: *Die verfassungsrechtliche Bedeutung der Opposition nach dem Grundgesetz*. Berlin, 1995., Duncker & Humblot.
- HALMAI GÁBOR: *Államszervezeti és hatásköri aktivizmus?* In: *Fundamentum*, 2004/1.
- HALMAI GÁBOR: *Az egyesülés szabadsága*. Bp. 1990., Atlantisz.
- HALMAI GÁBOR: *Kommunikációs jogok*. Bp., 2002. Új Mandátum - Membrán könyvek
- HELMS, LUDGER: *Five Ways of Institutionalizing Political Opposition: Lessons from the Advanced Democracies*. In: *Government and Opposition*, 2004, winter.
- HELMS, LUDGER: *Politische Opposition. Theorie und Praxis in westlichen Regierungssystemen*. Opladen, 2002., Leske + Budrich.
- HORVÁTH BARNA: *Jogszociológia*. Bp., 1995., Osiris.
- IPSEN, JÖRN: *A politikai pártok [helyzete a Német Szövetségi Köztársaságban]*. In: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szerk.: Takács Péter. Bp., 2003., Szent István Társulat.
- KAUTZ GYULA: *Parlamentarizmus és különösen a parlamentáris kormányalkat*. In: *Budapesti Szemle* 1906.
- KAUTZ GYULA: *Politika vagy országászat, tekintettel a két művelt világrész államintézményeire és törvényhozására*. Pest, 1862. Heckenast Gusztáv.
- Kevesebb lesz az elegáns röpködés a jogrendszer fölött – Vörös Imre távozó alkotmánybíróval Halmai Gábor és Tordai Csaba beszélget*. In: *Fundamentum*, 1999/2.
- KILIN JÓZSEFNÉ: *A képviselők tájékoztatásának rendszere (Információk a plenáris üléshez)*. In: *A plenáris ülés 2. rész*. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 2003., Parlamenti Módszertani Iroda.
- KIRCHHEIMER, OTTO: *Germany: The Vanishing Opposition*. In: DAHL, ROBERT A. (ed.): *Political Opposition in Western Democracies*. New Haven and London. 1966. Yale University Press.
- KISFALUDY ANDRÁS: *Alkotmányos alapjogok a társasági jogban*. In: *Alkotmányosság a magánjogban*. Szerk.: Sajó András. Bp., 2006., Complex.
- KIS JÁNOS: *Liberális demokrácia*. In: Uő.: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Bp., 2000., INDOK.
- KOOPMANS, TIM: *Courts and Political Institutions. A comparative view*. Cambridge, 2003., Unity Press.
- KOVÁCS LAJOS – SINKA LÁSZLÓ: *A plenáris ülés a svéd parlamentben*. In: *A plenáris ülés 2. rész*. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 2003., Parlamenti Módszertani Iroda.
- KOVÁCS LÁSZLÓ IMRE: *Választás és választási rendszer*. In: *Választási rendszerek*. Szerk.: FÁBIÁN GYÖRGY. Bp., 1997., Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS – TÖRÖK GÁBOR – TÓTH CSABA: *A magyar politikai rendszer*. Bp., 2003., Osiris.
- KUKORELLI ISTVÁN: *A napirend előtti felszólalások az országgyűlésben (1996)* In: KUKORELLI ISTVÁN: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban*. Bp., 2006., Századvég.
- KUKORELLI ISTVÁN: *A parlament négy éve*. In: *Társadalmi szemle*, 1994/8-9.
- KUKORELLI ISTVÁN: *Az 1994-98-as országgyűlési ciklus – a kétharmados parlament*. In: *Magyar Közigazgatás*, 1999/7.
- KUKORELLI ISTVÁN: *Az alkotmányozás évtizede*. Bp., 1995., Korona.
- KUKORELLI ISTVÁN: *Kormány és ellenzéke az új házszabályban*. In: uő.: *Az alkotmányozás évtizede*. Bp., 1995., Korona.
- KUKORELLI ISTVÁN: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban*. Bp., 2006., Századvég.
- KUKORELLI ISTVÁN: *Változások a parlamenti ülésrendben*. In: *Magyarország politikai évkönyve 1992*. Bp., 1992.
- LAMPÉ ÁGNES: *A parlamenti ülések és a nyilvánosság*. In: *Médiakutató* 2006/ősz.
- LÁNCZI TAMÁS: *Munkák és napok – avagy a háromhetes ülésezési rend hatása az Országgyűlés működésére*. In: *Századvég*, 24. 2002.
- LIJPHARDT, AREND: *Választási rendszerek: típusok, formák, fejlődésvonalak*. In: *Választási rendszerek*. Szerk.: FÁBIÁN GYÖRGY. Bp., 1997., Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- LUHMANN, NIKLAS: *Theorie der politischen Opposition*. In: *Zeitschrift für Politik*. 1989/1.
- MACHOS CSILLA: *A magyar parlamenti pártok szervezeti felépítése*. Bp., 2000., Rejtjel.
- MATTSON, INGVAR: *Private Members' Initiatives and Amendments*. In: *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus Verlag.
- MATTSON, INGVAR – STRØM, KAARE: *Parliamentary Committees*. In: *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus Verlag.
- MCLEAN, IAN: *Képviselési formák és szavazási rendszerek*. In: *Választási rendszerek*. Szerk.: FÁBIÁN GYÖRGY. Bp., 1997., Osiris – Láthatatlan Kollégium.

- MEYER, HANS: *Der Bundesrat – Instrument der Länder, der Verwaltung, der Opposition?* – In: *Bundesstaat – Parlament – Opposition*. Hrsg.: HUFEN, FRIEDHELM. Baden-Baden, 2001., Nomos Verlagsgesellschaft.
- MEZEY BARNA – SZENTE ZOLTÁN: *Európai parlamentarizmus és alkotmánytörténet*. Bp., 2003., Osiris.
- MILL, JOHN STUART: *A szabadságról*. Bp., 1994., Századvég – Readers International.
- MILNOR, A. J. – FRANKLIN, M. N.: *Patterns of Opposition Behavior in Modern Legislatures*. In: KRONBERG, A. (ed.): *Legislatures in Comparative Perspective*. New York, 1973., David McKay Company, Inc.
- MORLOK, MARTIN: *The relationship of Majority and Minority as an element of constitutional culture*. In: *Constitutional Cultures*. (Ed.: WYRZYKOWSKI, MIROSLAW) Warsaw, 2000. Institute of Public Affairs.
- Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. Szerk.: TRÓCSÁNY LÁSZLÓ – BADÓ ATTILA. Bp., 2005., KJK Kerszöv.
- NOHLEN, DIETER (Hrsg): *Wörterbuch Staat und Politik*. (4. Aufl.) München, Zürich, 1996., Piper.
- NOHLEN, DIETER: *Választási rendszerek és választási reform: Bevezetés*. In: *Választási rendszer, választójog és választás Kelet-Közép-Európában*. Bp., 1996., MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- NÖDL, ANDREAS: *Parlamentarische Kontrolle. Das Interpellations-, Resolutions- und Untersuchungsrecht*. Wien, 1995., Böhlau Verlag.
- Parlamentek Európában*. Szerk.: NAGY CSONGOR ISTVÁN et al. Bp., 2003., Parlamenti Módszertani Iroda.
- Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus Verlag.
- PATERSON, W. E. – WEBBER, D.: *The Federal Republic of Germany: the re-emergent opposition?* In: *Opposition in Western Europe*. Ed.: KOLINSKY, EVA. New York, 1987., St. Martin's Press.
- PESTI SÁNDOR: *Az újkori magyar parlament*. Bp., 2002., Osiris.
- PETRÉTEI JÓZSEF – KISFALUDY ZOLTÁN: *Az Országgyűlés Házzabályának jogi jellegéről*. In: *Magyar Közigazgatás*, 2001/12.
- PETRÉTEI JÓZSEF: *Ellenzék a parlamentáris demokráciában*. In: *Elvek és intézmények az alkotmányos jogállamban*. Szerk.: ÁDÁM ANTAL – KISS LÁSZLÓ. Bp., 1991.
- PETRÉTEI JÓZSEF: *Törvények minősített többséggel*. In: *Fundamentum*, 1999/3.
- PIOTROWSKI, RYSZARD: *Sejm of the Republic of Poland*. Warszawa, 1999. Chancellery of the Sejm.
- POKOL BÉLA: *A magyar parlamentarizmus*. 1994., Cserépfalvi.
- Political Opposition in Western Democracies*. Ed.: DAHL, ROBERT A. New Haven and London. 1966. Yale University Press.
- POTTER, ALLEN: *Great Britain: Opposition with a capital „O”*. In: *Political Opposition in Western Democracies*. Ed.: ROBERT A. DAHL. New Haven and London. 1966. Yale University Press.
- PULZER, PETER: *Is there life after Dahl?* In: *Opposition in Western Europe*. Ed.: KOLINSKY, EVA. New York, 1987., St. Martin's Press.
- PÜSKI LEVENTE: *A magyar felsőház története 1927-1945*. Bp., 2000., Napvilág Kiadó.
- RIBA ISTVÁN: *Válság az MDF-ben. Magyar Demokrata Forma*. In: *HVG*, 2004/37.
- ROUSSEAU, J.-J.: *A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei*. Bp., 1997. Pannonklett. (Fordította KIS JÁNOS, kommentálta LUDASSY MÁRIA)
- SAALFELD, THOMAS: *On Dogs and Whips: Recorded Votes*. In: *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus Verlag.
- SAJÓ ANDRÁS: *Az önkorlátozó hatalom*. Bp., 1995., KJK – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- SAKWA, RICHARD: *Russian politics and society*. New York, (3. ed.) 2002.
- SÁRI JÁNOS: *Hatalommegosztás*. Bp., 1995. Osiris.
- SARTORI, GIOVANNI: *Demokrácia*. Bp., 1999., Osiris.
- SCHMIDT-HARTMANN, ACHIM: *Schutz der Minderheit im parlamentarischen Untersuchungsverfahren*. Frankfurt, 1994., Lang.
- SCHMITZ, GERALD: *The Opposition in a Parliamentary System*. [Canadian] Parliamentary Research Branch. 1988. [elérhető: <http://www.parl.gc.ca/information/library/PRBpubs/bp47-e.pdf>]
- SCHNEIDER, HANS-PETER: *Keine Demokratie ohne Opposition*. In: *Opposition als Triebkraft der Demokratie*. Hrsg.: BUCKMILLER, MICHAEL – PERELS, JOACHIM. Hannover, 1998., Offizin-Verlag.
- SKRZYDŁO, WIESŁAW – MOJAK, RYSZARD: *Parliamentary and Constitutional Accountability*. In: *The principles of basic institutions of the system of government in Poland*. (Edited by: SARNECKI P., SZMYT, A., WITKOWSKI, Z.) Warsaw, 1999., Sejm Publishing Office.
- SMITH, GORDON: *Party and protest: the two faces of opposition in Western Europe*. In: *Opposition in Western Europe*. Ed.: KOLINSKY, EVA. New York, 1987., St. Martin's Press.
- SOLTÉSZ ISTVÁN: *A politikai vita*. In: *A plenáris ülés (2. rész)*. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 2003., Parlamenti Módszertani Iroda.
- SÓLYOM LÁSZLÓ: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Bp., 2001., Osiris.
- SÓLYOM LÁSZLÓ: *Jogállami kormánybuktatás*. In: *HVG* 2004/36.
- SÓLYOM LÁSZLÓ: *Pártok és érdekszervezetek az Alkotmányban*. Bp., 2004., Rejtjel.
- SOMOGYVÁRI ISTVÁN: *A hatékony működést biztosító egyes jogintézmények a fejlett demokráciák házzabályaiban*. In: *Magyar Jog*, 1993/5.
- STRØM, KAARE: *Parliamentary Government and Legislative organisation*. In: *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus.

SZÁNTÓ ANIKÓ: *Pártosan. Módosító indítványok a költségvetéshez*. In: HVG, 2003/46.  
 SZENTE ZOLTÁN: *Bevezetés a parlamenti jogba*. Bp., 1998., Atlantis.  
 SZENTE ZOLTÁN: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Bp., 2006. Osiris.  
 TAMÁNE NAGY ERZSÉBET – TALLÓDI ZOLTÁN: *Az Országgyűlés jogalanyisága*. In: Magyar Jog 1997/4. szám.  
*The Writings of Thomas Jefferson*, Memorial Edition (ed., Lipscomb & Bergh), Washington, DC, 1903-04.–  
 elérhető: <http://etext.virginia.edu/jefferson/quotations/jeff0500.htm>  
 TOCQUEVILLE, ALEXIS DE: *Az amerikai demokrácia*. Bp., 1993., Európa.  
 TÚRI IZABELLA: *Tények és adatok az Országgyűlés tevékenységéről, 2003. január 1. – 2003. december 31.* In:  
 Magyarország politikai évkönyve 2003-ról CD-ROM.  
 VASS HENRIK–VIDA ISTVÁN: *A koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályzatai 1944-1948*. Bp., 1992., MTA  
 PTI-ELTE Politológia Tanszék.  
 WIBERG, MATTI: *Parliamentary Questioning: Control by Communication?* In: *Parliaments and Majority Rule in  
 Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus Verlag.  
 WINTER, LIEVEN DE: *The Role of the Parliament in Government Formation and Resignation*. In: *Parliaments and  
 Majority Rule in Western Europe*. Ed.: DÖRING, HERBERT. Frankfurt, 1995., Campus Verlag.  
 WOLFE, CHRISTOPHER: *Alkotmánybíráskodás és demokrácia*. In: *Alkotmánybíráskodás, alkotmányértelmezés*. Szerk.:  
 PACZOLAY PÉTER. Bp., 1995.  
 ZEH, WOLFGANG: *Die parlamentarische Kontrolle der Regierung durch Mehrheit und Minderheit*. In: *Bundesstaat –  
 Parlament – Opposition*. Hrsg.: HUFEN, FRIEDHELM. Baden-Baden, 2001., Nomos Verlagsgesellschaft.  
 ZLINSZKY JÁNOS: *Észrevételek dr. Tilk Péter elemző tanulmányához az alkotmánybíráskodási törvény változtatásáról  
 illetően*. In: Magyar Jog 2005/10.

#### **Az idézett alkotmányok forrásai:**

*Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. Szerk.: TRÓCSÁNY LÁSZLÓ – BADÓ ATTILA. Bp., 2005., KJK Kerszöv.

#### **Az idézett házszabályok forrásai:**

*Parlamentek Európában*. Szerk.: NAGY CSONGOR ISTVÁN et al. Bp., 2003., Parlamenti Módszertani Iroda.  
*Standing orders of the House of Commons. Public Business*. London, 2005., Authority of the House of Commons,  
 the Stationery Office.  
*Rules of procedure of the German Bundestag and rules of procedure of the Mediation Committee*. Berlin, 2004.,  
 Administration of the German Bundestag.  
*Az egyéb, külön nem forrás-hivatkozott házszabályok az egyes nemzeti parlamentek honlapjain érhetőek el, a  
 dolgozatban a 2006. június 1-i letöltésű dokumentumok alapján szerepelnek.*

#### **Felhasznált politikai normák forrásai:**

*Honlapok*: [www.mkogy.hu](http://www.mkogy.hu), [www.mdf.hu](http://www.mdf.hu), [www.fidesz.hu](http://www.fidesz.hu), [www.mszip.hu](http://www.mszip.hu), [www.szdsz.hu](http://www.szdsz.hu)  
*Párt-alapszabályok*: Fidesz MPSZ (2003), MDF (2002), MSZP (1999), SZDSZ (1999) [rendelkezésre bocsátott  
 kéziratok, vagy a párt honlapjáról]  
*Frakciós szabályzatok*: Fidesz 2002 (kézirat, rendelkezésre bocsátva a frakció részéről); MSZP 1994, 2002 (kézirat,  
 rendelkezésre bocsátva a frakció részéről); MDF 1994 (kézirat); a parlamenti pártok 1990-1994. In: *A  
 szabadon választott Országgyűlés négy éve*. Szerk.: SOLTÉSZ ISTVÁN. Bp., 1994. Kézirat. p. 708-747.  
*Koalíciós szerződések: Magyarország politikai évkönyve*, 1994-ről, 1998-ról, 2002-ről. Szerk.: KURTÁN SÁNDOR,  
 SÁNDOR PÉTER, VASS LÁSZLÓ. Demokrácia Kutatások Magyar Központja

#### **Egyéb kiemelendő joganyagok:**

*Magyarország*: 3/1991. (II. 7.) AB hat., 16/1991. (VI. 16.) AB hat., 4/1993. (II. 12.) AB hat., 38/1993. (VI. 11.) AB  
 hat., 34/1994. (VI. 24.) AB hat., 1/1999. (II. 24.) AB hat., 4/1999. (III. 31.) AB hat., 27/1998. (VI. 16.) AB  
 hat., 50/2003. (XI. 5.) AB hat., 7/2004. (III. 24.) AB hat., 12/2006. (IV. 24.) AB hat., 12/2007. (III. 9.) AB  
 hat., 15/2007. (III. 9.) AB hat.

*Lengyelország*: Act on Political Parties of 27th June 1997; Procedural decision of Const. Tribunal, 9. July 2002, K  
 1/02 – elérhető: [http://www.trybunal.gov.pl/eng/summaries/documents/K\\_1\\_02\\_GB.pdf](http://www.trybunal.gov.pl/eng/summaries/documents/K_1_02_GB.pdf)

*Orosz Föderáció*: Federal Law on Political Parties - No.95-FZ of July 11, 2001; Constitution of the Russian  
 Federation (*Adopted at National Voting on December 12, 1993*)

*NSZK*: A Bundesverfassungsgericht döntései: <http://sorminiserv.unibe.ch:8080/tools/asuche.exe>

*ECHR ítéletek (forrás: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>)*

Judgement of 26. September 1995 in the *Case of Vogt v. Germany*

Judgement of 25. May 1998 in the *Case of Socialist Party and Others v. Turkey*

Judgement of 20 May 1999 in the *Case of Rekvényi v. Hungary*

Judgement of 8. December 1999 in the *Case of Freedom and Democracy Party (ÖZDEP) v. Turkey*

*Az Internetről letöltött anyagok a 2006. június 1-én hozzáférhető változatukban kerültek felhasználásra.*

## V. A témakörben megjelent publikációk és konferencia előadások

### **Tanulmányok:**

1. *Kautz Gyula parlamentarizmus-felfogása.* In: Fiatal oktatók tanulmányai 2. Szerk.: Egresi Katalin. Győr, 2004. Széchenyi István Egyetem ÁJI. p. 9-25.
2. *A többségi elv mint a modern kori demokráciák „alkotmányépítő elgondolása”.* In: Fiatal oktatók tanulmányai 3. Szerk.: Egresi Katalin. Győr, 2006. Széchenyi István Egyetem ÁJI. p. 35-52.
3. *A frakciófegyelem szabályai a parlamenti jogban.* In: Magyar Közigazgatás, 2005/3. sz. p. 148-165.
4. *Establishing and maintaining political pluralism.* At: <http://www.visegrad.info/?q=hu/node/170>
5. *Az ellenzék és az ellenzéki jogok parlamenti jogi fogalmához.* In: Fiatal oktatók tanulmányai 4. Szerk.: Egresi Katalin. Győr, 2006. Széchenyi István Egyetem ÁJI. p. 6-25.
6. *Ellenzéki jogok a magyar parlamenti jogban.* In: Jogtudományi Közlöny, 2006/12. sz. p. 465-475.
7. *Ellenzéki jogok a magyar parlamenti jogban, különös tekintettel a törvényhozási eljárásra és a parlamenti ellenőrzésre.* In: Jogtudományi Közlöny, 2007/2. sz. p. 62-73.
8. *Law pertaining to political parties and political pluralism.* In: Acta Iuridica Hungarica, 2007/1. sz. p. 71-85.
9. *Pártjog és politikai pluralizmus. A politikai pártok szabad alapításának és működésének alkotmányos keretei egyes posztkommunista államokban (Magyarország, Lengyelország és az Orosz Föderáció)*  
In: Politikatudományi Szemle (megjelenés alatt)

### **Konferenciák:**

10. *A frakciófegyelem hasznáról, káráról – és alkotmányjogi megítéléséről.* – „Átalakulási folyamatok Közép-Európában” Konferencia, Győr, SZE MT Doktori Iskola, 2005. december 2-3.; Id.: [http://www.sze.hu/etk/\\_konferencia/publikacio/Net/tema.htm](http://www.sze.hu/etk/_konferencia/publikacio/Net/tema.htm)
11. *Hallgattassék meg a másik fél – ellenzéki jogok a parlamenti jogban.* – „A kormányzás kérdőjelei” – a Magyar Politikatudományi Társaság Vándorgyűlése, Eger-Nosztvaj, 2006. június 23-24.